

Osmanlı Devleti'nin Şam Hac Kafilesinin Güvenliğini Sağlamaya Yönelik İcraatlarını Gözden Geçirmesi (1700-1725) ve Güney Şam Sancakları Yöneticileri

Review of the Ottoman Empire's Actions to Ensure The Security of the Damascus Hajj Caravan (1700-1725) and the Governors of Southern Damascus Sanjaks

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Abdelqader Steih

Ramallah Türk Kültür Merkezi
qadersteih@gmail.com

Başvuru/Submitted:

3 Mart 2024

Kabul/Accepted:

31 Mayıs 2024

DOI: [10.21021/osmed.1446534](https://doi.org/10.21021/osmed.1446534)

Atıf/Citation:

Steih, Abdelqader. "Osmanlı Devleti'nin Şam Hac Kafilesinin Güvenliğini Sağlamaya Yönelik İcraatlarını Gözden Geçirmesi (1700-1725) ve Güney Şam Sancakları Yöneticileri", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 316-332.

Benzerlik / Similarity: 4

Öz

17. yüzyılın son çeyreği, Bedevi kabilelerinin Şam Hac kafilesine yaptıkları birçok saldırıya tanık olmuştur. Osmanlı devletiyle Hicaz şehirleri arasındaki manevi ilişkilere zarar veren bu saldırılar, Osmanlı devletini, kafilenin güvenliğini sağlama noktasındaki icraatlarını gözden geçirmeye sevk etmiştir.

Bu çalışma, 1700-1725 yılları arasında; devletin Şam Hac kafilesinin güvenliğini sağlamaya yönelik icraatlarını, bunu yapmaya iten nedenleri ve bunların güney Şam sancak yöneticileri üzerindeki sonuçlarını izlemeyi amaçlamaktadır.

Çalışma, Hac kafilesinin güvenliğini sağlamak için alınan en önemli tedbirin, Hac emirliğini görevini sürekli olarak Şam valilerine tahsis etmek ve Güney Şam sancaklarının yöneticilerinin ise yalnızca cerdeyi yönetmesi için görevlendirmek olduğu sonucuna varmıştır. Bu nedenle, güney Şam sancaklarının (Kudüs, Gazze, Nablus, Aclun ve Leccun) yöneticileri, merkez bürokrasisi nezdinde kendilerini öne çıkaran Hac emirliği görevinden mahrum kaldılar. Aynı zamanda bu sancaklar idari olarak Şam valiliğine kesin olarak bağlandı. Şam valileri tarafından sancak idarecisi olarak atanan mütesellimlerin mali ve askeri kabiliyetleri görece zayıftı. Sancak mütesellimlerinin Şam valileri tarafından atanıyor olması ve idari anlamda valilere olan sıkı bağlılıkları, Hac mevsiminde sancaklarda asayişin bozulmasına, şehirlerde aileler arasında rekabete, taşrada ise nahiye şeyhleri arasında çatışmaya yol açtı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Şam Hac Kafilesi, Güney Şam sancakları.

Abstract

The final quarter of the 17th century witnessed numerous attacks by Bedouin tribes on the Damascus Hajj caravan. These assaults, which jeopardized the spiritual relations between the Ottoman state and the Hijaz cities, prompted the Ottoman government to reassess its efforts to ensure the security of the caravan.

This study aims to trace the measures taken by the state between 1700 and 1725 to secure the Damascus Hajj caravan, the reasons behind these measures, and their consequences on the administrators of southern Damascus sanjaks.

The study concludes that the most significant measure taken to secure the caravan was the continuous assignment of the Hajj emirate to the governors of Damascus, while the administrators of southern Damascus sanjaks were tasked solely to administer the Jarda. Consequently, the administrators of the southern Damascus sanjaks (Jerusalem, Gaza, Nablus, Ajloun, and Lajjun) were deprived of the prestigious Hajj emirate position that distinguished them within the central bureaucracy. Additionally, these sanjaks were administratively subordinated to the Damascus governorate. The financial and military capabilities of the sanjak administrators appointed by the Damascus governors, known as *mutasallims*, were relatively weak. The appointment of sanjak *mutasallims* by Damascus governors and their strict allegiance to the governors led to disturbances in public order during the Hajj season, competition among families in cities, and conflicts among village sheikhs in rural areas.

Keywords: Ottoman Empire, Damascus Hajj caravan, Sanjaks of southern Damascus.

Giriş

Osmanlı Devleti, 1517 yılında Hicaz'ı ilhak ettikten sonra, Haremeyn'e gitmekte olan Hac kabilelerinin güvenliğini sağlama konusunda yegâne otorite haline gelmiştir. Müslümanları Hicaz'a taşıyan çok sayıdaki kabile arasında ise Şam Hac kafilesi ön plana çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelişinden sonra kafilenin emniyet ve asayişini sağlamaya yönelik çabaları sonucunda Şam-Hac güzergâhında görece bir istikrar hâli hâkim olmuştur. Ancak bu istikrar hâli, 1670'lerden itibaren bozulmaya başlamıştır. Bu durum, 18. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ni, kabile işlerindeki idari, askeri ve mali usullerini yeniden gözden geçirmeye ve kabile emiri ile karşılama birliği (cerde) başbuğunun atanmasına ilişkin birçok yeni kararlar almaya sevk etmiştir. Bu konuda Güney Şam sancak yöneticileri¹ görevlendirilmiştir. Bu görevler, Güney Şam sancaklarındaki (Kudüs, Gazze, Nablus, Aclun ve Leccun) yöneticilere verilen en önemli görevler arasında olmuştur.

Çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri, şeriye sicilleri, yerel kaynaklar ve seyahatnamelerin yanı sıra daha önce Şam Hac kafilesi hakkında yapılan akademik çalışmalara dayanmaktadır. Bu çalışmayla 1700-1725 yılları arasında Şam Hac yolunun istikrarı ve güvenliğini sağlamak üzere revize edilen devlet politikalarıyla, bunların hangi bağlamlarda yapıldığı ve Güney Şam sancaklarının yöneticileri üzerinde ne tür yansımaları olduğuyla ilgili sorular cevaplanmaya çalışılmıştır.

1. Güney Şam Sancaklarının Yöneticileri ve Şam Hac Kafilesi

Osmanlı Devleti, 1517 yılında Hicaz'ı topraklarına kattığında Müslümanların kutsal şehirleri olan ve Haremeyn olarak isimlendirilen Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'nin idaresini de üstlenmiş oldu. Böylece bu yerlerin korunması, hacıların bu bölgeye ulaşımının sağlanması ve Hac farızasını eda etmek üzere Müslümanları Hicaz topraklarına taşıyan ana Hac kabilelerinin denetimi tamamen Osmanlı Devleti'nin sorumluluğuna geçmiş oldu. Bu dönemden sonra Şam Hac kafilesi yalnızca Şam ve civarındaki hacıların katıldığı değil, Halep ve Anadolu'daki kabilelerin de birleşerek oluşturduğu daha büyük bir kabile haline geldi. Daha sonra ise uzun bir dönem boyunca Acem ve Irak kabileleriyle Hindistanlı Müslümanların kabileleri de Şam Hac kafilesine katılmıştır.²

Osmanlı Devleti bölgeye geldikten sonra, çoğunlukla Şam Hac kafilesini idare etmek üzere Hac emirliği ismiyle çevredeki sancak yöneticilerini görevlendirmiştir.³ Bu dönemde Şam valileri ise ihtiyaç duyulması hâlinde Hac emirine askeri destek sağlamaktaydı.⁴ Hac emiri olarak genellikle Halep, Trablus ve Şam sancaklarının yöneticileri seçilmekteydi.⁵ Güney Şam sancaklarıyla Hac kafilesi arasındaki yakın ilişki, kabile emirliğine atanacak sancak yöneticilerinin seçiminde etkili olmuştur. Çünkü Güney Şam sancakları, Hac kafilesinin toplandığı Şam vilayetinin sancaklarından

¹ Bu görevlilerin sancak yöneticileri şeklinde ifade edilmesi onların mutasarrıf ve mütesellim gibi farklı unvanlar taşımalarından dolayıdır. Bazı zamanlarda bu yöneticiler Şam valisine bağlı mütesellimlerken bazı dönemler İstanbul'dan atanan mutasarrıflardır. Bu sebeple her iki durumu da karşılaması için bu görevliler için sancak yöneticileri ifadesi kullanılmıştır.

² Abdulkadir El-Ceziri, *Ed-Durar el-Feraidelmunezme fi Ahber El-Hac ve Mekke Mukerme*, II, Thk, Muhammed İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 529, 563, 597, 625, 727; Faruk Doğan, "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam Hac yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi* XV, (2013), 128 Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, Çev. Ebu Bekir Bakadır (Beyrut: El-Merkez El-Düveli lilhadamat, 2010), 218.

³ El-Ceziri, *a.g.e.*, 609.

⁴ Abdülkerim Râfik, "Filistin fi El-Ahd El-Osmani" *el-Mevsuâtu'l-Filistiniye, el-Kısm es-Sani* (Beyrut: Hey'etü'l Mevsuâtu'l-Filistiniye 1990), 704; Faroqhi, *a.g.e.*, 91.

⁵ Abdülkerim Râfik, *Kâfiletü'l-Hacci's-Şâmî ve Ehemmiyyetühâ fi'l-'Ahdî'l-'Usmânî* (Dimişk: Câmi'atü Dimişk, 1981), 7.

olup kabile güzergahına en yakın idari birimlerdir. Devlet, bölgeden sağlanan mali gelirlerin önemli bir bölümünü kabileye tahsis etmiş, kabileyi korumak için askeri birlikler görevlendirmiştir.⁶ Dönemin kaynakları incelendiğinde kabileyi koruma görevinin, devletin bölgeyi ilhakının akabinde tevdi edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Hac emiri olarak 1520 yılında Gazze mutasarrıfı Canpolat el-Çerkezî,⁷ 1530 yılında Nablus ve Safed mutasarrıfı Hami Bey er-Rûmî⁸ ve 1538 yılında ise Aclun mutasarrıfı Hasan Bey er-Rûmî seçilmiştir.⁹

Osmanlı Devleti, Memlûk Devleti'ndeki usullerin bir benzeri olarak, Hac kfilesini karşılamak ve korumak için *cerde*¹⁰ olarak bilinen askeri bir birlik oluşturmuştur.¹¹ Bu birlik aynı zamanda, hacıların dönüş yolunda ihtiyaç duyulan malzemeleri taşımaktaydı. Her yıl bu birliği toparlayacak ve idare edecek olan yöneticiler de *cerde* başbuğu unvanıyla atanmaktaydı. Kabaca 18. yüzyılın başına kadar Hac emiri, Şam valisi ve *cerde* yöneticileri birbirinden farklı kişilerdi. Bu dönemden itibaren Hac emirliği görevini Şam valileri üstlenmeye başlamışken *cerde* askerinin sevk ve idaresi ise Güney Şam sancaklarının yöneticilerine tevdi edilmeye başlanmıştır. Uzun yıllar bu görev Güney Şam sancakları yöneticilerinden birine tevdi edilmeye devam etmiştir.¹² Bu görevin sancak yöneticilerine tevdi edilmesinde en büyük etken ise karşılama birliğinin Hac kfilesi gibi Şam'dan hareket etmeyip, çevre sancaklardan toparlanması ayrı bir güzargahta hareket etmesiydi.¹³ Devlet, Hac kfilesinin yol güvenliğini sağladıkları için Aclun ve Leccun sancaklarında bulunan askerleri ise savaşlara katılmaktan muaf tutmuştur.¹⁴

Şam Hac yolculuğu yaklaşık dört ay sürmekte, her yıl Şevval ayının ortasında Şam'dan ayrılan kabile, genellikle bir sonraki yılın Safer ayının ortasında geri dönmekteydi. Kabile Şam'dan ayrıldıktan sonra, Medine'ye ulaşana kadar büyük şehirlerden geçmezdi. Hac yolunun büyük bir kısmı, yalnızca göçebe bedevi kabilelerinin yaşadığı, çöl bölgelerinden oluşuyordu. Dolayısıyla kabileyi olası saldırılardan korumak için bu kabilelerin hoşnut edilmesi gerekiyordu. Bu nedenle devlet, bu aşiretlerin liderlerine "*Surretü'l-'Urbân (Arapların Kesesi)*" adı verilen belli ödenekler göndermekteydi.¹⁵

Şam Hac kfilesi emiri, padişah tarafından bu göreve atandıktan sonra kabile giderleri vergilerinin tahsili, kabileye eşlik eden birliklerin donatılması, Hac yolu üzerindeki kalelere taşınacak erzakın temin edilmesi gibi bir dizi görevleri üstlenmekteydi. Bu görevler dışında, kalelere

⁶ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatname*, haz., Seyit Ali Kahraman, IX kitap, II (İstanbul: YKY, 2011), 571-572.

⁷ El-Ceziri, *a.g.e.*, 502; Ahmed Bin Tolon, *Müfâkehâtü'l-hillân fî havâdisi'z-zemân*, II (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 121.

⁸ El-Ceziri, *a.g.e.*, 511.

⁹ *A.g.e.*, II, 529.

¹⁰ Şam hac kfilesini karşılayan, erzak ve lojistik destek sağlayarak onunla birlikte hareket eden bir kabileydi. Muhtemelen hacı olmadıkları halde hacı gibi kendilerini elbiselerden tecrit edip ihrama girdikleri için "cerde" ismini almışlardı. Cerde, 1571 yılı içerisinde kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bkz: Ahmed Ridâ, *Mu'cemu Metni'l-Luga*, I (Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, 1958), 503; Zekerîya Kuşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri," *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, IX (İstanbul, 2017): 289.

¹¹ El-Ceziri, *a.g.e.*, II, 75.

¹² Mehmet İpşirli, "Cerde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), s. 392-393.

¹³ Muhammed El-Halili, *Tarihi'l-Kudsve'l-Halil*, thk. Muhammed el-Bahit (Londra: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2004), 183; Doğan, *a.g.m.*, 131.

¹⁴ Çelebi, *a.g.e.*, II, 557.

¹⁵ "Surre"ye, Osmanlı hükümeti nezdinde bedevilerin Hac kfilesine verdiği hizmetlerin karşılığı olarak bakılıyordu. Ancak bedeviler, haklarının kendilerine eksik verildiğini hissettiklerinde kabileye saldırıyorlardı. Bu nedenle Surre'yi, hacıları bedevi saldırılarından korumanın bir yolu olarak düşünmek mümkündür. Ahmed El-Bediri, *Havadis Dimâşk el-Yavmiye* (Kahire: Matba'atü'l-Bayan, 1959), 51-52; Râfik, "Filistin ...," *a.g.e.*, 702; Faroqhi, *a.g.e.*, 94.

gerekli erzakı taşımak için deve ve at temin etmek amacıyla bedevi aşiretlerinin reisleriyle anlaşma yapmak, devletin tahsis ettiği surreyi aşiret reislerine ödemek gibi görevleri de vardı.¹⁶

Osmanlı Devleti, bu önemli görev için bedevi kabilelere karşı Hac kafilesinin güvenliğini sağlama ve onlarla anlaşmaya varma kabiliyetine sahip olanları seçmiştir. Bu tercihinin de 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Leccun sancağında Tarabay ailesi, Nablus sancağında Ferruh ailesi ve Gazze sancağında Rıdvan ailesi gibi yerel kökenleri olan Güney Şam sancaklarının yöneticilerinden yana kullanmıştır.¹⁷ Bu dönemde Hac emirliği ve cerde başbuğluğu görevini üstlenmek Nablus ve Kudüs sancakları mutasarrıfı Muhammed b. Ferruh,¹⁸ Leccun mutasarrıfı Ahmed Tarabay,¹⁹ Gazze sancak mutasarrıfı Ahmed Rıdvan²⁰ ve Aclun sancak mutasarrıfı Kansu el-Gazzâvî'yi²¹ gibi isimlere prestij katmıştı. Bu gibi isimler, Hac kafilesine erzak sağlamak için yaptıkları ticari anlaşmalardan ve Hac emirinin sahip olduğu sosyal statüden yararlanmanın yanı sıra pek çok fayda daha sağlamışlardır.²²

Osmanlı askeri kuvvetlerinin yoğun bir şekilde konuşlandırılması; Hac yolu üzerinde surlar ve kaleler inşa edilmesi, bedevi aşiretlerinin liderleriyle yapılan anlaşma ve yıllık mali yardımların onlara düzenli olarak ödenmesi, bölgede görelî bir istikrar hâlinin tesis edilmesine katkıda bulunmuştur.²³ Yerel kaynaklarda, kabile için sonuçları önemsiz olan iki vaka dışında, Osmanlıların gelişinden 1670 yılına kadar Bedevi kabilelerinin Şam Hac kafilesine saldırdığına dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.²⁴ 17. yüzyılın son çeyreğinde kabileye yapılan üç saldırıdan söz edilmektedir. 1674 yılında bedevi kabileleri, kabileye saldırdığında birçok hacıyı öldürmüş ve Hac kafilesini yağmalamışlardır.²⁵ 1690 yılında Kudüs mutasarrıfı Yahya b. Mekki'nin önderliğindeki kafilenin üçte birini öldürmüşlerdir.²⁶ 1698 yılında karşılama kafilesini yağmalayarak Şam ağalarından Muhammed Ağa'yı öldürmüşlerdir.²⁷

On yedinci yüzyılın sonlarında Avusturya'ya karşı yapılan savaşın, devletin mali kaynakları üzerinde ciddi bir baskı oluşturması, hac ile ilgili masrafların azaltılması girişimlerini beraberinde

¹⁶ Abdülkerîm Râfîk, *el-'Arabu ve'l-'Usmâniyyûn 1516-1916* (Dimaşk: Matâbi'u Elif Bâ' el-Edîb 1993), 87; Abdülkerîm Rafîk, "Filistin ...," 702-703. Abdulkadir Özcan, "Hac-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIV (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), s. 400-408.

¹⁷ El-Budiri, *a.g.e.*, 168; Abdülkerîm Râfîk, *The Province of Damascus 1723-1783* (Beirut: khayyat 1966), 65-68; Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), s. 131-133.

¹⁸ Muhammed El-Muhîbbî, *Hulasatu'l-Esar fî Ayan el-Karn el-Hadi Aşera*, III (Beirut: Dârsader, 1966), 271; Hasan El-Bûrîni, *Terâcîmu'l-A'yân min Ebnâi'z-Zemân*. thk. Salâduddîn el-Müncid, II (Dimaşk: el-Macm'a el-İlmiye el-Arapîye, 1966), 273.

¹⁹ El-Muhîbbî, *a.g.e.*, I, 221-223; El-Bûrîni, *a.g.e.*, II, 273-274.

²⁰ El-Bûrîni, *a.g.e.*, I, 191-192.

²¹ Necmüddîn el-Gazzî, *El-Kevâkibü's-Sâira bi'A'yâni'l-Mi'eti'l-'Âşira*, III, thk. Halîl Mansûr (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997), 201-202.

²² Râfîk, *Kâfiletü'l-hacci's-Şâmî ...*, *a.g.e.*, 7-8; Faroqhi, *a.g.e.*, 104-105.

²³ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Kurşun, "a.g.m.", s. 287-290; Rafîk, "Filistin ...," 702-703.

²⁴ İbrâhîm Eş-Şîr'A, "Mevkîfû'l-Kabâilî'l-Bedeviyyeti min Kâfileti'l-Hacci's-Şâmî fi'l-Karneyn es-Sâbi' 'Aşer ve's-Sâmin 'Aşer el-Milâdiyyeyn," *Mecelletü Dirâsâti'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye* 29/2 (Ürdün Üniversitesi, 2002): 323, 327; Burada kabileye yönelik saldırıların sıklığına da belirtmek gerekmektedir. Ancak ölü ve yaralı sayıları sınırlı olduğundan bu saldıranlardan söz edilmemiş; dönemin tarihçileri bunun yerine sadece önemli sayılabilecek büyük olaylardan söz etmişlerdir: Faroqhi, *a.g.e.*, 110-111.

²⁵ Haydar Eş-Şihâbî, *Târîhu'l-Emir Haydar*, I (Kahire: Matba'atü'l-'Selam, 190), 737; Abdülkerîm Râfîk, *Bilâdü's-Şâmî ve Misra mine'l-fethi'l-'Usmâni ilâ hamleti Napolyon Bunapart* (Dimaşk: Mektebetü'l-Mühtedîn 1967), 228.

²⁶ Muhammed El-Makar, "El-Başat ve'l-Kudat fî Dimaşk," *Vülatü Dimaşk fî'l-Ahdi'l-Osmâniyye* thk. Salâheddin El-Müncid, (Dimaşk: yy., 1949), 47.

²⁷ Muhammed Es-Sâlihî, *El-Mevakibü'l-İslamiyye fî'l-Memalik ve'l-Mehasin Eş-Şamiyye*, I (Dimaşk: Vizerat el-Sakafa, 1993), 65; Muhammed Es-Sâlihî, *Yevmiyyâtü's-Şâmîyye* (Dimaşk: yy.), 80.

getirmiş; bunun neticesinde 1683'ten sonra Hac kabile giderlerinin eskisi gibi düzenli olarak ödenmesi imkansız hale gelmiştir.²⁸ Yerel kaynaklar, bedevi kabileleriyle yapılan anlaşmaya uymayıp dönüş yolunda Araplara ödenen paranın bir kısmını kendilerine saklamaya çalışmaları²⁹ ve devletle bedevi aşiretleri arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmaları sebebiyle bu saldırılardan Hac kabilelerinin yöneticilerini sorumlu tutmaktadır. Bu ailelerin Maanoğlu Fahreddin ile aralarındaki anlaşmazlıktan sonra siyaset sahnesinden çekilmeleri sonucunda devletin, o dönemde kabile emirliğinde yerel kökenlere sahip olan Güney Şam sancak yöneticilerine olan itimadının azaldığı bilinmektedir. 1669 yılında Hac emirliğini üstlenen Assaf b. Ferruh, yerel sancak idarecileri arasından Hac emiri olan son kişiydi.³⁰ Devlet, bundan sonra kabile emirliğini yeniçerilerin ileri gelenlerine, Osmanlı bürokratlarına ve Trablus, Cidde, Habeşistan ve Şam gibi vilayetlerin valilerine emanet etmiştir.³¹ Cerde başbuğluğu konusunda ise Şam'daki yeniçeri liderlerine güvenme eğilimi öne çıkmıştı gözlenmektedir.³²

17. yüzyılın ikinci yarısında küçük kabilelerin yerini almak ve yolun güvenliğini tehlikeye atmamak karşılığında maddi kazanç talep etmek üzere Aneze gibi bazı büyük bedevi aşiretlerinin Hicaz'daki çölün göbeğinden kuraklık nedeniyle Şam Hac yoluna yakın bölgelere göç ettikleri de anlaşılmaktadır. Ancak bu durum Şam Hac güzergâhında bulunan nüfuz sahibi güçlerin dağılımında orantısızlığa sebep olan bir değişikliğe yol açmıştır.³³

Müslümanlar nezdinde otoritesini meşrulaştırmadaki önemi nedeniyle Hicaz'a ayrı bir önem gösteren devlet, Hac yolunda meydana gelen karışıklıklara tepkisiz kalamamıştır. Ancak 1683'te Viyana kuşatmasının başlamasıyla uzun sürecek bir savaş sürecine girilmiştir. Bu sebeple, mali kaynaklarını kabile saldırılarını durdurmak için kullanamamış, bölgeye düzen ve istikrar sağlamak için askeri takviye gönderememiştir. Bu yüzden Güney Şam sancaklarında bulunan askeri güçlerini Avrupa cephelerine yönlendirmiş,³⁴ Hac kfilesinin sorunlarına yönelik tedbirler almak için doğru zamanı beklemek zorunda kalmıştır.

2. Osmanlı Devleti'nin Şam Hac Kfilesinin Güvenliğini Sağlamaya Yönelik İcraatlarını Gözden Geçirmesi

1699 yılında Osmanlı Devleti, Karlofça Antlaşması'nı imzalamış; bu da Osmanlı Devleti'nin yoğun şekilde maruz kaldığı iç sorunları çözmek için sert önlemler almasına sebep olmuştur³⁵ Bu gelişmeler, Debis öncülüğündeki bedevi kabilelerin 1700 yılında Şam Hac kfilesine, kabile emirinin onlara surreyi ödemeyi reddetmesi nedeniyle başlattığı büyük çaplı bir saldırı ile aynı zamana denk gelmiştir. Bu saldırı, Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelişinden bu yana en şiddetli

²⁸ Faroqhi, *a.g.e.*, 150.

²⁹ Es-Sâlihî, *Elmevakib el-İslamiye*, *a.g.e.*, II, 43, 52; El-Makar, *a.g.e.*, 48-52.

³⁰ El-Muhibbi, *a.g.e.*, I, 442.

³¹ Rafik, *el-Arab*, *a.g.e.*, 199, 203; Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus 1708-1757*, (New Jersey: Princeton University Press, 1980), 47.

³² Selda Güner, "On Sekizinci Yüzyılı Şam'ına Dair Bazı Gözlemler," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28/1, 8.

³³ Abdülgani En-Nâbulî, *El-Hakikatü ve'l-Mecâz fi'rRihleti ilâ Bilâdi'ş-Şâmi ve Misrâ ve'l-Hicâz* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1986), s. 408; Barbir, *a.g.e.*, 103; Doğan, *a.g.e.*, 130.

³⁴ Kudüs Şer'iyye Sicili, -buna daha sonra "K.Ş.S." şeklinde işaret edilecektir-, no. 183, s. 280;

³⁵ Donald Quataert, *ed-Devletü'l-Osmaniyye 1700-1922*, çev. Eymen Ermenazi (Riyad: Mektebetü'l-Lebikan, 2004), 28; Faroqhi, *a.g.e.*, 92.

saldırıydı. Bazı yerel kaynaklar, bu saldırı neticesinde otuz bin kişinin öldüğünü³⁶ ve bunun da Hac kafilesinin sorunlarının çözülmesini devlet için birinci öncelik hâline getirdiğini nakletmiştir.

18. yüzyılın başında devlet, Hac kafilesinin güvenliği için Şam ve çevresine büyük askeri kuvvetler göndermiştir. Bu birliklerin önemli bir kısmı Hac yolu üzerinde restore edilen kalelere konuşlandırmıştır.³⁷ Kaynaklar, 1703 yılında kafilenin korunmasına katılan asker sayısının üç bin olduğunu,³⁸ 1707 yılında ise bu sayının altı bine ulaştığını³⁹ bildirmektedir. Bedevi aşiretlerin sık sık saldırısına uğrayan Hac kafilesinin dönüş yolunda korunmasına katkı sağladığı için devlet, cerde birliğine eşlik eden asker sayısını da arttırmıştır. Her yıl bu kafiye eşlik eden asgari asker sayısı Şam, Sayda ve Trablus vilayetlerine eşit olarak dağıtılan 1500 kişiden oluşmuştur. Âdet olduğu üzere Şam vilayeti adına tımar sahipleri ve beyleri arasından Leccun ve Aclun sancağı 300, Gazze sancağı ise 200 asker çıkarmıştır.⁴⁰

Osmanlı Devleti, kafiye saldırımlarını engellemek için bedevi kabilelerine tahsis edilen surrenin miktarını arttırmıştır. Fransız konsolosu, 1700 yılından önce devletin Hac yolundaki bedevi kabilelerini yatıştırmak amacıyla Hac emirine 250 kese, 1701 yılında ise Hac emirine 600 kese verdiğini anlatmaktadır.⁴¹ Devlet, Aneze ve Benî Sahr kabileleriyle iletişimini güçlendirmeye çalışmış, kafilenin güvenliğini sağlamaları karşılığında onlara yüklü miktarda para ödemiştir.⁴² Alınan bu tedbirler sonucunda Hac kafilesine ayrılan bütçelerin hacmi artmıştır.⁴³ Bu nedenle devlet, Hac kafilesinin hazırlanmasında Şam'a komşu vilayetlerden (Trablus ve Sayda) gelen mali katkıyı arttırmak zorunda kalmıştır.

Cerde birliğinin hazırlanması devletin ana meselelerinden biri hâline gelmiş, Güney Şam sancaklarından elde edilen mali gelirler bunun için tahsis edilmiştir.⁴⁴ Bu nedenle cerdenin hazırlanmasında karışıklık olmaması için bu paraların sancaklardan toplanmasına karar verilmiş, bu durum da yöneticiler üzerindeki baskıyı arttırmıştır. Bu, birçok nedenden dolayı sancaklardan elde edilen mali gelirlerde önemli bir düşüşe sebep olmuştur. Bunların en önemlisi, bedevi aşiretlerinin çiftçiler üzerindeki tehditleriydi. Devlet bu tehdidi ortadan kaldırmak için sancaklara takviye kuvvetler göndererek yöneticilere bu konuda yardımcı olma yoluna gitmiştir.⁴⁵ Devlet, yöneticilerin bunu başaramayacaklarını gördüğünde, gelirleri toplama görevini Şam valisine tevdi etmiştir. Şam valisi de 1708 yılından başlayarak her yıl Recep ayında Hac için yola çıkmadan önce sancakları dolaşarak cerde parasını toplamıştır.⁴⁶

³⁶ Bu sayının mübalağalı olduğu düşünülmektedir. bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emîrleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985), 112.

³⁷ Es-Sâlihî, *El-Mevakib El-İslamiye*, a.g.e, I, 64; El-Makar, a.g.e., 52; Barbir, a.g.e., 97.

³⁸ Es-Sâlihî, *Havâdis*, a.g.e., I, 65.

³⁹ A.g.e., 66; Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, II (İstanbul: yy...), 202-203.

⁴⁰ BOA, *C.AS*, 54329; BOA, *A.DVNS.MHM.d*, 114-1/ 191, h. 944,945; BOA, *A.DVNS.NŞN.d*, 2/45; Doğan, a.g.m., 133; Cerdeye refakat eden askerlerin sayısı ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Mustafa Güler, "XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Mes'elesinde Cerde Başbuğluğu," *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasî ve İdarî Yapı Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 04-06 Kasım 2015*, haz. İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., 2016), 475-477.

⁴¹ BOA, *C.DH*, 5613; Munir İsmail ve Adil İsmail, *Tarihi Lübnan el-Hadi* (Beyrut: Darü'l Beşir, 1990), 50-57.

⁴² Eş-Şir'a, a.g.m., 325-326.

⁴³ Doğan, a.g.m., 138-139.

⁴⁴ BOA, *C.AS*, 943/40932; BOA, *AE.SAMD III*, 207/20015; BOA, *C.EV*, 515/26008.

⁴⁵ BOA, *Eİ.TCT*, 8/999; S.Ş.K. no: 200, s. 226; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 23.

⁴⁶ Rafik, "Filistin ...", a.g.e., 701; Karl Barbir, a.g.e., 169-170.

Tablo 1. Hac Emirleri ve Cerde Yöneticileri 1700-1725

Yıl (Hicri/Miladi)	Şam Valisi	Hac Emiri	Cerde Başbuğu	Açıklamalar
1110/1698 ⁴⁷	Muhammed Paşa Ebû Şeneb	Ahmed Paşa b. Arab Salih Paşa	Şam yeniçerilerinden Muhammed Ağa b. Sûrî	Bedevi kabileleri Cerde emirini öldürüp kafileyi yağmaladılar
1111/1699 ⁴⁸	Hasan Paşa Silahtar Çerkez	Anadolu'nun önde gelen katiplerinden Muhammed Efendi	Aclun Mutasarrıfı Hasan Paşa b. El- Kavvâs	
1112/1700 ⁴⁹	Hasan Paşa Silahtar Çerkez	Şam valisi Hasan Paşa	?	Bedevi kabileleri, Hac emirinin kendilerine surreyi ödemeyi reddetmesi nedeniyle Debis yönetimindeki Hac kafilesine saldırarak 30.000 hacıyı öldürdü.
1113/1701 ⁵⁰	Arslan Paşa el- Matrakçı	Şam valisi Arslan Paşa	Nablus, Cebel Aclûn ve Leccun mutasarrıfı Hasan Paşa b. el-Kavvâs	
1114/1702 ⁵¹	Muhammed Paşa Bayram	Şam valisi Muhammed Paşa Bayram	Cebel Aclûn ve Leccun Mutasarrıfı Hasan Paşa b. El- Kavvâs	
1115/1703 ⁵²	Mustafa Paşa	Şam Valisi Mustafa Paşa	Cebel Aclûn ve Leccun Mutasarrıfı Hasan Paşa b. El- Kavvâs	Devlet, kabile emirliğini önce Arslan Paşa'ya vermiş; onun, Ramazan ayında ani ölümü nedeniyle Mustafa Paşa'ya tevdi etmiştir.
1116/1704 ⁵³	Hüseyin Paşa el- Ferârî el-Bosnî	Kürt Mustafa Paşa Bayram	Kudüs, Nablus ve Gazze mutasarrıfı İslam Paşa Kethüda Arslan Paşa el- Matrakçı	Küleyb komutasındaki bedevi kabileler, cerde ile birlikte hacıları karşılamaya çıkan Şam valisi ve çok sayıda askeri öldürdüler.
1117/1705 ⁵⁴	Muhammed Paşa Bayram	Şam valisi Muhammed Paşa'nın kız kardeşinin oğlu Abdurrahman	Rakka Valisi Vezir Yusuf Paşa	Bedevi kabileleri el-Ula yakınlarında cerdeyi yağmaladılar.

⁴⁷ Raşid, *a.g.e.*, II, 478-479; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 5; Es-Sâlihî, *Mevâkib*, *a.g.e.*, I 65; El-Makar, *a.g.e.*, 50.

⁴⁸ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 5, 17; El-Makar, *a.g.e.*, 50.

⁴⁹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 21, 24-25; El-Makar, *a.g.e.*, 50; Raşid, *a.g.e.*, II, 521.

⁵⁰ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 28-29; El-Makar, *a.g.e.*, 50; Raşid, *a.g.e.*, II, 523.

⁵¹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 36, 39; El-Makar, *a.g.e.*, 50; Raşid, *a.g.e.*, III, 27.

⁵² Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 52; El-Makar, *a.g.e.*, 50; K.Ş.S., no: 202, s. 116.

⁵³ BOA, *A.RSK*, 1560, s. 72; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 53-54; El-Makar, *a.g.e.*, 50; Raşid, *a.g.e.*, III, 125, 140; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, IV (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1205.

⁵⁴ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 62-63; El-Makar, *a.g.e.*, 50-51.

1118/1706 ⁵⁵	Süleyman Paşa Baltacı	Şam Valisi Süleyman Paşa	Muhammed Paşa Bayram	
1119/1707 ⁵⁶	Yusuf Paşa el-Kubtân	Gazze mutasarrıfı Hasan Paşa b. El-Kavvâs	Kudüs mutasarrıfı İslam Paşa	
1120/1708 ⁵⁷	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa	Kudüs mutasarrıfı Abdulkadir Paşa	
1121/1709 ⁵⁸	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa	Aclun mutasarrıfı Salih Paşa	
1122/1710 ⁵⁹	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa	Hacı Ali	
1123/1711 ⁶⁰	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa		
1124/1712 ⁶¹	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa		
1125/1713 ⁶²	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa	Nablus ve Kudüs mutasarrıfı Ali Paşa	
1126/1714 ⁶³	Çerkez Muhammed Paşa	Şam valisi Çerkez Muhammed Paşa	Kudüs mutasarrıfı Receb Paşa	
1127/1715 ⁶⁴	Yusuf Paşa	Şam valisi Yusuf Paşa	Nablus mutasarrıfı Muhammed Paşa	Cerde Komutanı Muhammed Paşa vefat etti ve Tebük'te defnedildi. Yerine Kudüs Mutasarrıfı Receb Paşa atandı.
1128/1716 ⁶⁵	İbrahim Paşa	Şam valisi İbrahim Paşa	Kudüs mutasarrıfı Abdullah Paşa el-Köprülü	Bedevi kabileleri Hıdıye yakınlarında kabileye saldırdılar.
1129/1717 ⁶⁶	Abdullah Paşa el-Köprülü	Şam valisi Abdullah Paşa el-Köprülü	Gazze mutasarrıfı Muhammed Paşa et-Tabbâl	
1130/1718 ⁶⁷	Receb Paşa	Şam valisi Receb Paşa	Gazze mutasarrıfı Kürt İbrahim Paşa	
1131/1719 ⁶⁸	Osman Paşa Ebû Tavk	Şam valisi Osman Paşa Ebû Tavk	Gazze mutasarrıfı Muhammed Paşa	
1132/1720 ⁶⁹	Osman Paşa Topal	Şam valisi Osman Paşa	Gazze mutasarrıfı Kürt İbrahim Paşa	

⁵⁵ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 66; El-Makar, a.g.e., 50-51; Raşid, a.g.e., III, 226.

⁵⁶ BOA, *İE. TCT*, 21, 2293; BOA, *DVNSMHHM.*, d. 114. s. 129, h.685; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, 68-69; El-Makar, a.g.e., 51-52.

⁵⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, 116. s. 3, h.7; El-Makar, a.g.e., 52; Raşid, a.g.e., III, 248-249.

⁵⁸ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 77; Muhammed El-Makar. a.g.e., s. 52.

⁵⁹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 77; El-Makar, a.g.e., 52.

⁶⁰ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 77; El-Makar, a.g.e., 52.

⁶¹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 77; El-Makar, a.g.e., 52.

⁶² BOA, *C.DH*, 28/ 1394; BOA, *A.DVNS.MHM.d*, 119 /1971; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 119; El-Makar, a.g.e., 52-54; Süreyya, a.g.e., IV, 1231.

⁶³ BOA, *AE.SAMD.III*, 60/6031; BOA, *C.DH*, 1377; Süreyya, III, 1366; El-Makar, a.g.e., 55; el-Halîlî, a.g.e., 197; K.Ş.S., no: 209, 177.

⁶⁴ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 132, 145-146; El-Makar, a.g.e., 55.

⁶⁵ BOA, *A.RSK*, 1573/ 2; BOA, *A.RSK*, 1572/ 2; Süreyya, a.g.e., I, 81; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 153, 156-157.

⁶⁶ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 163; El-Makar, a.g.e., 57.

⁶⁷ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 172; El-Makar, a.g.e., 56.

⁶⁸ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 184; El-Makar, a.g.e., 56.

⁶⁹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 194; El-Makar, a.g.e., 56.

1133/1721 ⁷⁰	Osman Paşa Topal	Şam valisi Osman Paşa	Gazze mutasarrıfı İbrahim Paşa	Kürt	Bedevi kabileler, Hac emirinin surre / keseyi ödememesi sebebiyle el-Ula yakınlarında cerdeye saldırarak tüm kabileyi yağmaladılar.
1134/1722 ⁷¹	Ali Paşa Maktuloğlu	Şam valisi Ali Paşa	Halep Receb Paşa	valisi	
1135/1723 ⁷²	Osman Paşa Ebû Tavk üçüncü kez	Şam valisi Osman Paşa Ebû Tavk	Trablus İbrahim Kürt	valisi	
1136/1724 ⁷³	Osman Paşa Ebû Tavk	Şam valisi Osman Paşa Ebû Tavk	Sayda İsmail Paşa b. El- Azm	valisi	Cerde saldırıya uğramış; ancak İsmail Paşa bu saldırıyı püskürtmeyi başarınca devlet onu Şam valiliğine atamıştır.

18. yüzyılın başlarında devletin Hac emirliği görevini, büyük askeri ve mali imkânlarla sahip Şam valilerine devretmeye karar verdiği, bu uygulamanın süreç içinde yerleştiği Tablo 1'den anlaşılmaktadır. 1708 yılında Şam valiliği ile kabile emirliğinin bağlanmasıyla süreç tamamlanmıştır. Şam valisinin görevinde kalması ise Hac kafilesini yönetme ve kabile güvenliğini sağlamasındaki başarısına bağlıydı.⁷⁴ Bu durum devletin iki makamı ayırmaya ve “Hac muhafızı/valisi” olarak bilinen yeni bir makam ihdas etmeye karar verdiği 1871 yılına kadar devam etti.⁷⁵ Hac emirliği görevi devlet tarafından en son 1707 yılında Güney Şam sancak yöneticilerinden mutasarrıf Hasan B. El-Kavvâs'a verildi.⁷⁶

Tablo 1'de görüldüğü gibi, devlet, Şam yeniçeri ağasını, kendi iç çatışmalarından ve genel olarak yeniçerilerin devlet içindeki zayıflığından dolayı 18. yüzyılın başlarında cerde yöneticiliğinden muaf tuttu. Bu dönemden itibaren cerde yönetimi genellikle Güney Şam sancaklarının yöneticilerine tevdi edildi. Recep Paşa, Köprülü Abdullah Paşa ve Muhammed Bayram Paşa gibi simaların bu görevi ifa ettikten sonra, Şam valiliği ve Hac emirliği olmak üzere önemli mevkiler elde ettikleri görülmektedir. Bu da Şam valilerini, oğullarını bu sancaklara yönetici olarak atama noktasında cesaretlendirmiştir. Bu bağlamda Şam valisi Nasuh Paşa, oğlu Ali'yi Kudüs ve Nablus mutasarrıfı,⁷⁷ Küçük Osman Paşa, oğlu Ali'yi Kudüs mutasarrıfı,⁷⁸ Şam valisi Arslan Paşa el-Matrakçı ise Kethüda İslam Paşa'yı Kudüs, Nablus ve Gazze mutasarrıfı olarak atamıştır.⁷⁹

Osmanlı Devleti, 1704 yılında Şam valisi ve Hac emiri Arslan Paşa'nın yaptığı bir teklife dayanarak Cerde yöneticilerinden, Hac kafilesini Tebük Kalesi yerine Gânim Kalesi'nde karşılamalarını istemiştir.⁸⁰ Ayrıca onlardan Şam valisi ve Hac emiri Nasuh Paşa'nın teklifine

⁷⁰ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 197-199, 201; El-Makar, a.g.e., 58-59; Süreyya, a.g.e., C: IV, 1366-1367.

⁷¹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 205-207; El-Makar, a.g.e., 59-60.

⁷² BOA, KK., mükerrer 523/ 129; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 214; Muhammed El-Makar. a.g.e., 59.

⁷³ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 218; Muhammed El-Makar, a.g.e., 60; Muhammed Kürd Ali, *Hutâtu'ş-Şâm*, I (Dimâşk: Mektebetü'n-Nûri, 1983), 256.

⁷⁴ Barbir, , a.g.e., 171.

⁷⁵ Reslan El-Kârî, el-Vüzerâ', *Vülatü Dimaşk fi'l-Ahdi'l Osmaniye*, thk. Salahaddin el-Müncid (Dimâşk: y.y., 1949), 93.

⁷⁶ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 68-69; Muhammed El-Makar, a.g.e., 51-52.

⁷⁷ BOA, C.DH, 218/10865; BOA, C.DH, 28/1394; Süreyya, a.g.e., IV, 1231; Nablus Şer'iyye sicili, -ileride “N.Ş.S.” şeklinde zikredilecektir-, no: 4/ 23.

⁷⁸ BOA, KK., mükerrer 523/ 40; Süreyya, a.g.e., I, 284.

⁷⁹ BOA, A.RSK, 1560/ 72; K.Ş.S., no: 202/ 16,78.

⁸⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, 114-1/481, h. 2197; en-Nâbulî, a.g.e., 172, 484-486.

istinaden 1710 yılında Medine-i Münevvere yakınlarında bulunan ve bizzat Nasuh Paşa tarafından inşa edilen Hidye Kalesi'ne ilerlemelerini istemiştir.⁸¹ Bunun neticesinde cerdedeki hareket noktasından erken saatlerde ayrılma ve karşılama kafilesinin mali ödeneklerini arttırma noktasında bir karar çıktı. Ancak bölgedeki gelir kaynakları bu artışı finanse etmeye yetmemiş, Güney Şam sancak yöneticileri de bu parayı temin etmekte güçlük çekmiştir.

Devlet, yeni icraatlarında tam bir başarı kaydedememiş, Hac kafilesi başka saldırılara maruz kalmaya devam etmiştir. Bu saldırıların en önemlisi 1705 yılında bedevi aşiretlerinin, Hasan Paşa b. el-Kavvâs yönetimindeki Hac kafilesine saldırıp Şam valisi Hüseyin Paşa el-Bosnî'yi öldürmeleridir.⁸² Bedevi kabileler 1720'de ise el-Ulâ yakınlarındaki cerdeye saldırarak yıkıp yağmalamıştır.⁸³ Bu olaydan sonra devlet, sancak beylerini cerde yöneticiliğinden muaf tutup bu bölgenin yönetimini valilere vermiştir. Devlet, bu görev için çoğunlukla Sayda ve Trablus valilerini, bazen de Halep valisini seçmiştir.⁸⁴ Belki de bu konuda Fransız konsolosunun, padişahant; her yıl Kudüs'e gelen Hıristiyan ziyaretçileri daha iyi himaye etmesi için Kudüs mutasarrıfının cerde yöneticiliğine atamaması yönündeki talebi etkili olmuştur.⁸⁵

1722 yılında devlet, sancakları valiler aracılığıyla yönetmeyi öngören genel politikası doğrultusunda bu sancakları valilere bağlamıştır.⁸⁶ Güney Şam sancaklarının hâkimiyetini cerdeyi yöneten valiye tevdi etmiştir. Bu sancakların Trablus ve Halep valilerinin her birine ilhak edilmesi için devletten art arda dört fermanın gelmesi, bunlardan birinin cerdeye yöneticilik yapması için verilen emirdeki farklılıktan kaynaklanmaktadır.⁸⁷ Ancak Hac emirliğinin Şam vilayetine devamlı bağlanması gibi Cerde emirliğinin tek bir vilayete bağlı kalmaması, ertesi yıl bu sancakların kalıcı olarak Şam valisine ilhak edilmesine neden olmuştur. Ancak bu sancakların, mali ve askerî açıdan cerdeye tahsisi devam etmiştir.

3. İcraatların Tekrar Gözden Geçirilmesinin Akabinde Güney Şam Sancak Yöneticileri

Osmanlı Devleti'nin Şam Hac kafilesinin güvenliğini sağlama noktasındaki icraatlarında yaptığı bir dizi revizyon, 1708 yılında Şam vilayeti ile Hac emirliğini birbirine bağlama kararından sonra Güney Şam sancak yöneticilerinin Hac kafilesinin emirliğini üstlenmekten mahrum bırakılmasıyla sona ermiştir. Ayrıca 1721 yılında bu göreve sadece valilerin atanması, sancak idarecilerini cerde yöneticiliğini üstlenmekten de mahrum bırakmıştır. Bu tarihten sonra Güney Şam sancak yöneticileri için çıkarılan atama kararları, Hac kalelerine giden erzak sevkiyatını denetlemek,⁸⁸ Kudüs Hac alayının güvenli bir şekilde Hac kafilesine ilhakını sağlamak için bedevi kabilelerine para ödemek⁸⁹ ve bölgedeki Bedevi aşiretler tarafından satılan çalıntı malları müsadere

⁸¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, 114-1/ 481, h. 2197; BOA, *A.DVNS.MHM.d*, 114-1/ 481, h. 2197; d. 114-1/ 686, h. 3094; Doğan, a.g.m., 130.

⁸² Es-Sâlihî, el-Mevakib. *a.g.e.*, 1, 67-68.

⁸³ Es-Sâlihî, el-Mevakib. *a.g.e.*, 68; Aşiretlerin kafileye saldırısı hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbrahim eş-Şer'a, *a.g.e.*, 341; Barbir, *a.g.e.*, 173.

⁸⁴ BOA, *C.AS*, 13734; Barbir, *a.g.e.*, 171-172.

⁸⁵ Eray Akçay, "İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdeti NR. O. 34'te Kayıtlı Fransa'nın İstanbul Elçisi Marquis de Bonnac'ın Osmanlı bürokrasisi ile yazışmalarını ihtiva eden bir mecmua (1716-1724)." (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 215.

⁸⁶ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, (Ankara: Türk tarih kurumu yayımları, 1997), 2.

⁸⁷ *A.g.e.*, 102; Devletin tedbirine rağmen Hac yolunda hacılara yönelik bedevi baskınlarının sayısı artmıştır. 1700 ile 1756 yılları arasındaki dönemde on dokuz baskının yapıldığı tahmin edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz: Barbir, *a.g.e.*, 173.

⁸⁸ N.Ş.S., no: 4/ 94.

⁸⁹ K.Ş.S., no: 217/ 23.

ederek sahiplerine iade etmek gibi işlerle sınırlı kalmıştır.⁹⁰ Ancak bu durum yöneticilerin lehine değildi. Çünkü Hac emirliğine ve cerde yöneticiliğine atanmaları onlara, padişah nezdinde öne çıkacak hizmetler sunma ve Şam valiliği gibi önemli mevkilere aday olma fırsatı vermekteydi. Bu revizyon dizisi, Osmanlı Devleti'nin Şam valisini görevlendirme kararı almasının ardından Güney Şam sancak yöneticilerinin, sancaklar içindeki mali gelirleri toplamadaki rollerinin azalmasına neden olmuştur.⁹¹ Sancak yöneticileri, bu revizyonlara bağlı olarak Şam valisine karşı görece bağımsızlıklarını da kaybetmişler, başkentle iletişim kuramayacak duruma gelmişlerdir. Bu durum Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir. Bu dönemde sancaklardaki yöneticilik görevinin, valilerin ve devletteki nüfuzlu kişilerin ilgi odağı olmaktan çıktığı ve artık yöneticilerden yakınlarını sancak idarecisi olarak tayin etmeye çalışan kimsenin kalmadığı görülmektedir. Onlar, bunun yerine Sayda veya Trablus valiliğine atanmak için çabalamışlardır. Azm ailesine mensup Şam valileri bu şekilde kariyer basamaklarını tırmanan idarecilerdendi.⁹² Bu bağlamda 1789 yılında Şam yeniçeri ağası Ahmed Ağa, Şam valisinin kendisine teklif ettiği Şam mütesellimliği görevini kabul etmemiştir.⁹³ Batılı ülkelerle ticaretin geliştiği Akka ve çevresi ise yeni gelişen olayların merkezi olmuş; Zâhir el-Ömer gibi güçlü mültezimlerin ve Ahmed Paşa el-Cezzâr gibi otoritelerini genişletmek isteyen yöneticilerin ilgi odağı hâline gelmiştir.

Şam valileri, devletin bu sancakları kendi yetkilerine katma kararından sonra sancak yöneticisi olarak mütesellim adı verilen kişileri atamaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren bu sancakların idaresinde "Mütesellim" terimi yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Sancak idarecisi olarak merkezden gönderilen ve doğrudan merkeze karşı sorumlu olan kişilere mutasarrıf denirken, valiler tarafından atanan ve valilere karşı sorumlu olan mütesellimler paşa rütbesinde değil, sadece bir sancaktan sorumlu olan ağa veya bey rütbesine sahip olabilmekteydi. Sancakların vali gibi üst bir yöneticinin otoritesi altında toplanması, sancaklar arasındaki bağın kopmasına neden olmuştur.⁹⁴

Şam valileri, bu sancaklarda mütesellimlik görevini icra edecek kişileri yerel kökenli güçler arasından seçmişlerdir. Aralarında Gazze sancağındaki Mekkîzâde ailesi⁹⁵ ile Nablus sancağındaki Tukan ve Nemr ailelerinin⁹⁶ olduğu pek çok aile, mütesellimlik makamına ulaşmayı başarmıştır. Bu aileler bu makamı işgal etmek için birbirleriyle yarışmışlardır. Bu da Şam valilerinin bu güçlerin çalışmalarını devletin izin verdiği sınırlar içinde tutarak hizmetlerini sunmak için hazır alternatiflere güvenmelerini sağlamıştır. Bu yerel güçlerin sancaklarda iktidara gelişi, 1726 yılında yerel halkın bölgelerin işlerini yönetmesine izin veren kanunun çıkarılmasıyla aynı zamana denk gelmiştir.⁹⁷

Şam valileri, Baravna ve Ebû Şeneb aileleri⁹⁸ gibi Şamlı ailelerden veya Tukan, Nemir ve ancak 18. yüzyıl sonlarına kadar mütesellimlik makamına gelebilen Kudüs sancağındaki Mekkîzâde ailesi⁹⁹ gibi komşu sancaklardan devlet hizmetinde çalışan ailelere mensup mütesellimlere göre

⁹⁰ K.Ş.S., no: 201/ 39; K.Ş.S., no: 307/53.

⁹¹ N.Ş.S., no: 4/ 272.

⁹² Es-Sâlihî, *Yevmiyyât*, a.g.e., 240, 245, 259; El-Büdeyrî, a.g.e., 49, 63.

⁹³ El-Kârî, a.g.e., 87.

⁹⁴ Abdalqader Steih, *Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)*, (İstanbul: Taş Mektep Yayın Atölyesi, 2017), 58-60.

⁹⁵ Hâlid Sâfi, "Huseyn Paşa Mekkî." *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye (silsiletü'd-dirâsâti'l-insâniyye)*, 13/2, (Gaza, 2005), 38.

⁹⁶ Rafik, *el-Arab*, a.g.e., 239.

⁹⁷ Rafik, "Filistin ...," a.g.e., 703.

⁹⁸ K.Ş.S., no: 228/ 103; K.Ş.S., no: 231/ 266; El-Büdeyrî, a.g.e., 2.

⁹⁹ El-Büdeyrî, a.g.e., 233.

vermiştir. 18. yüzyılın ilk yarısında yerel yeniçeriler ile kapıkulu güçleri arasında meydana gelen çatışmalar,¹⁰⁰ Kudüslü yerel güçlerin zayıflamasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti, mütesellimlik görevini yürüten Güney Şam sancak yöneticilerine 20-100 bin akçe arasında geliri olan bir yönetim modeli imkanı tanımıştır.¹⁰¹ Bu miktar, ihtiyaç duyduklarında onlara yardım edecek güçleri oluşturmak için yeterli değildi. Bu nedenle bazı önemli işleri Şam valisine başvurmadan yürütemediler. Şam valisinin sürekli olarak Hac meseleleriyle meşgul olması ve her yıl dört aylık süre boyunca vilayetten uzak kalması, vilayet merkeziyle sancaklarında siyasi ve askeri boşluk bırakarak buradaki rakip güçler arasında çatışmalara yol açmıştır.¹⁰² Yerel üslere sahip olan güçlerin statüsü giderek artmış; bunun etkileri 18. yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlamıştır. Kudüs sancağındaki Ebu Gûş ailesi, Nablus sancağındaki Cerrâr el-Ahmed ve Abdülhâdî aileleri ve Gazze sancağındaki el-Vahîdî ailesine mensup Arap şeyhleri gibi birçok bölge şeyhi ortaya çıkmıştır. Taşrada etkili bir hegemonya kuran bu şeyhler, bölge tarihinde önemli bir rol oynadılar. Çiftçiler ve Bedevi aşiretler de dâhil olmak üzere nüfusun çeşitli kesimlerinin katıldığı ve bu şeyhlerin de müdahil olduğu Kaysî-Yemenî çatışmasından tüm bölge etkilenmiştir.¹⁰³

Mütesellimlerin merkezden değil de valiler tarafından atanması ve valilerle irtibatla olması sebebiyle imparatorluk genelinde herhangi bir nüfuzları veya bağlantıları bulunmuyordu. Bir başka deyişle, mütesellimler valilere tabiydiler. Dolayısıyla hudut içerisinde yetkileri ve tesirleri alelumum kısıtlıydı. Ancak bazı yerlerde bu kişiler önemli aileler arasından seçildiği için sancak ve kazalarda oldukça etkin kişiler olabiliyordu. Nitekim o dönemlerde birçok mütesellim adını duyurmayı başarmıştı.

Sonuç

Çalışma, Şam Hac kabile yolunun 17. yüzyılın son otuz yılında bazı Hac emirlerinin Bedevi aşiret reisleri ile yapılan anlaşmalara uymamaları ve bazı Bedevi aşiretlerinin Hac yolu yakınlarına yerleşerek istikrarı sağlama karşılığında maddi kazanç talep etmelerinden kaynaklanan kargaşa hâline ışık tutmaktadır. Çalışma, o dönemde devletin savaşla meşgul olması nedeniyle mali ve askeri imkânlarını bölgeye yönlendiremediğini ve bunu ancak 1699 yılında Karlofça Antlaşması'nı imzaladıktan sonra yapabildiğini göstermektedir.

Çalışma, Hac yolundaki bedevi aşiretlere yönelik mali ödeneklerin yükseltilmesi, Hac ve cerde birliklerine eşlik eden asker sayısının artırılması, 1708'den itibaren Şam valisinin sürekli olarak Hac emirliğinde tutulması, cerde yöneticiliğinin 1721 yılından itibaren Trablus ve Sayda bazen de Halep valisine tevdi edilmesi ve 1722 yılında Güney Şam sancak yöneticilerinin cerde hizmetinden koparılmadan Şam valiliğine bağlanması gibi bir dizi tedbiri ortaya koymuştur.

Osmanlı Devleti'nin Şam Hac kafilesindeki icraatlarını gözden geçirmesi sonucunda, Güney Şam sancak yöneticilerinin, başkentin saray koridorlarında kendilerini öne çıkaran önemli mevkilerden mahrum bırakılarak bu sancaklarda atama yapma yetkisine sahip olan Şam valisine doğrudan tabi oldukları ve Şam valisinin de bu bağlamda bu sancaklara yerel güçlerden kendisini

¹⁰⁰ Steih, *a.g.e.*, 85-87.

¹⁰¹ Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration* (Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University 1973), 177.

¹⁰² Râfik. *Bilâdü'ş-Şâmi*, *a.g.e.*, 229-230.

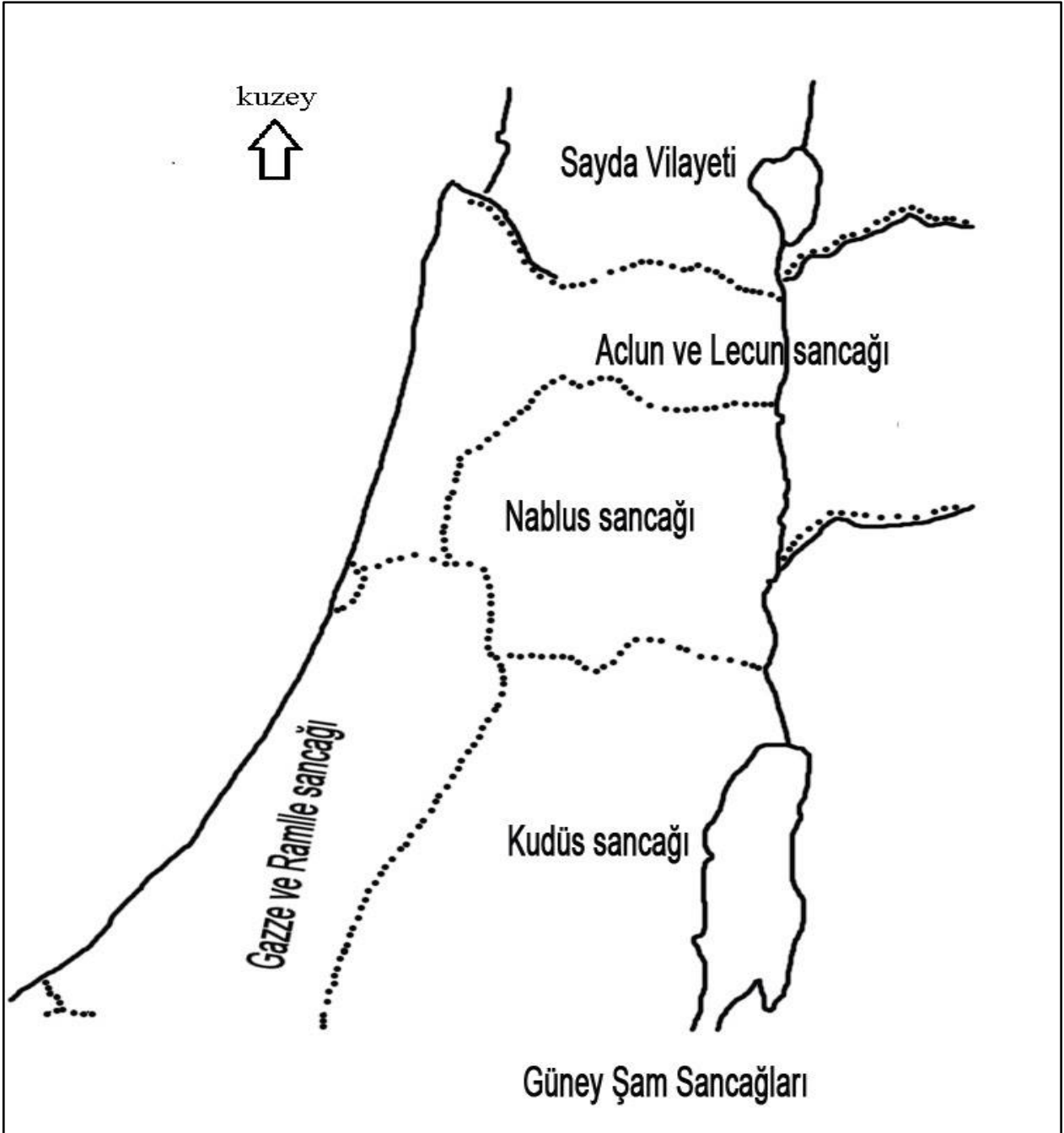
¹⁰³ Ahmed FETHİ, *Târihu'r-Rîfi'l-Filastini fi'l-'Ahdil-'Usmâni Mintakatü Benî Zeyd Nemûzecen* (Ramallah: el-Matba'atü'l-'Arabiyyetü'l-Hadîse, 1992), 236-240; Rafik, "Filistin ...," *a.g.e.*, 895-905.

temsil edecek birilerini atadığı görölmektedir. Ancak mütesellimlerin mali ve askeri imkânlarının zayıflığı, onları, her yıl dört ay Hac kafilisiyle dışarı çıkmakla meşgul olan şam valisine sığınmaya sevk etmiş, bu da yerel ailelerin şehirdeki idari pozisyonlar için rekabet etmelerine, bölge şeyhleri arasında Kaysi-Yemen çatışması gibi nüfuz genişletme amaçlı çatışmaların artmasına sebep olmuştur. Ayrıca dikkatlerin Batılı ölkelerle ticaretin hareketli olduğu Akka sancağına çevrildiği ve Akka'nın da bölge tarihindeki olayların merkezi hâline geldiği görölmüştür.

Çalışma, bu sancaklardaki olayların şam Hac kafilisinin yanı sıra devletin başkenti ve vilayet tarafından verilen kararlarla ne ölçüde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma ayrıca bölge tarihini ve genel olarak Osmanlı tarihini daha iyi anlayabilmemiz için Osmanlı arşiv belgelerini yerel kaynaklarla birleştiren daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğunu da göstermiştir.

Ekler

Ek 1: Güney Şam Sancakları

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri (AE): 207/20015, 60/6031.

Cevdet (C): 54329, 218/10865, 28/1394, 5613, 943/40932, 515/26008, 28, 1377, 13734.

Kamil Kepeci (KK): 523/ 129, 523/ 40.

Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d) 114-1/ 481, 114-1/ 686, 114-1/ 191, 114/ 129, 116/ 3, 119/1971, 114-1/481, 114-1/ 686.

II. Şer‘iyye Sicilleri

Kudüs Şer‘iyye Sicilleri (K.Ş.S): 183/ 280, 202/ 116, 209/ 177, 202/ 16, 217/ 23, 307/53, 231/ 266, 201/ 39, 228/ 103.

Nablus Şer‘iyye Sicilleri (N.Ş.S): 4/ 23, 4/ 94, 4/ 272.

III. Diğer Kaynaklar

Akçay, Eray. “İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdeti NR. O. 34’te Kayıtlı Fransa’nın İstanbul Elçisi Marquis De Bonnac’ın Osmanlı Bürokrasisi ile Yazışmalarını İhtiva Eden Bir Mecmua (1716-1724).” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.

Atalar, Münir. “Emîr-i Hac”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XI (İstanbul 1995),

Barbir, Karl. *Ottoman Rule in Damascus 1708-1757*. New Jersey: Princeton University Press, 1980.

Başar, Fahameddin. *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Bin Tolon, Ahmed. *Müfâkehetü’l-hillân fi havâdisi’z-zemân*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.

Cohen, Amnon. *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*. Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University, 1973.

Doğan, Faruk. “18 ve 19. Yüzyıllarda Şam Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu.” *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XV, (2013): 127-157.

El-Bediri, Ahmed. *Havadis Dimaşk el-Yavmiye*. Kahire: Matba‘atü’l-‘Bayan, 1959.

El-Bûrînî, Hasan. *Terâcimu’l-A’yân min Ebnâi’z-Zemân*. Thk. Salâduddîn el-Müncid. Dimaşk: el-Macm’a el-İlmiye el-Arapiye, 1966.

El-Ceziri, Abdulkadir. *Ed-Durar el-Feraidelmunezme fi Ahber El-Hac ve Mekke Mukerme Cilt: II*. thk. Muhammed İsmail. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2002.

El-Gazzî, Necmüddîn. *El-Kevâkibü’s-Sâira bi’A’yâni’l-Mi’eti’l-‘Âşira*. Thk. Halîl Mansûr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1997.

- El-Halili, Muhammed. *Tarihi'l-Kudsve'l-Halil*. Thk. Muhammed el-Bahit. Londra: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2004.
- El-Kârî, Reslan. “el-Vüzerâ” Thk. Salahaddin el-Müncid. *Vülatü Dimaşk fi'l-Ahdi'l Osmaniye*. Dimaşk: y.y., 1949.
- El-Makar, Muhammed. “el-Başat ve'l-Kudat fi Dimaşk.” *Vülatü Dimaşk fi'l-Ahdi'l Osmaniye*. Thk. Salaheddin El-Müncid. Dimaşk: y.y., 1949.
- El-Muhibbi, Muhammed. *Hulasatu'l-Esar fi Ayan el-Karn el-Hadi Aşera. III*. Beyrut: Dârsader, 1966.
- En-Nâbulî, Abdulgan. *El-Hakikatü ve'l-Mecâz fi'rRihleti ilâ Bilâdi's-Şâmi ve Misrâ ve'l-Hicâz*. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1986.
- Es-Sâlihî, Muhammed. *Yevmiyyâtü's-Şâmiyye*. Dimaşk: y.y.
- Es-Sâlihî, Muhammed. *El-Mevakibü'l-İslamiyye fi'l-Memalik ve'l-Mehasin Eş-Şamiyye*. Dimaşk: Vizerat el-Sakafa, 1993.
- Eş-Şihâbî, Haydar. *Târîhu'l-Emir Haydar I*. Kahire: Matba'atü'l-'Selam, 1900.
- Eş-Şir'A, İbrâhîm: “Mevkifu'l-Kabâilî'l-Bedeviyyeti min Kâfileti'l-Hacci's-Şâmî fi'l-Karneyn es-Sâbi' 'Aşer ve's-Sâmin 'Aşer el-Milâdiyyeyn.” *Mecelletü Dirâsâti'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye* 29/2, (Ürdün Üniversitesi 2002): 319-348.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. (IX kitap, II,) haz: Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY, 2011.
- Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, Çev. Ebu Bekir BakadırBekir Bakadır. Beyrut: El-merkez El-Düveli Lilhadamat, 2010.
- Fethi, Ahmed. *Târîhu'r-Rîfi'l-Filastîni fi'l-'Ahdi'l-'Usmânî Mintakatü Benî Zeyd Nemûzecen*. Ramallah: el-Matba'atü'l-'Arabiyyetü'l-Hadîse, 1992.
- Güler, Mustafa. “XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Mes'elesinde Cerde Başbuğluğu”. *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasî ve İdarî Yapı Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 04-06 Kasım 2015*. haz. İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz. İstanbul: Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., 2016.
- Güner, Selda: “On Sekizinci Yüzyılı Şam'ına Dair Bazı Gözlemler”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28/1, (Ankara): 131-148.
- İpşirli, Mehmet. “Cerde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1993), ss. 392-393.
- İsmail, Munir ve İsmail, Adil. *Tarihi Lübnan el-Hadis*. Beyrut: Darü'l Beşir, 1990.
- Kurşun, Zekeriya. “Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri” *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 6 (İstanbul 2017): 287-290.
- Kürd Alî, Muhammed. *Hutâtu's-Şâm*. Dimaşk: Mektebetü'n-Nürî, 1983.
- Özcan, Abdulkadir, “Hac-Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIV (İstanbul 1996), ss. 400-408.

- Quataert, Donald. *ed-Devletü'l-Osmaniyye 1700-1922*. çev. Eymen Ermenazi. Riyad: Mektebetü'l Lebikan, 2004.
- Râfik, Abdulkerîm. *Bilâdü'ş-Şâmi ve Misra mine'l-fethi'l-'Usmânî ilâ hamleti Napolyon Bunapart*. Dimaşk: Mektebetü'l-Mühtedîn, 1967.
- Râfik, Abdulkerîm. *el-'Arabu ve'l-'Usmâniyyûn 1516-1916*. Dimaşk: Matâbi'u Elif Bâ' el-Edîb, 1993.
- Râfik, Abdülkerim. *Kâfiletü'l-Hacci'ş-Şâmî ve Ehemmiyyetühâ fi'l-'Ahdi'l-'Usmânî*. Dimaşk: Câmi'atü Dimaşk, 1981.
- Râfik, Abdülkerim. *The Province of Damascus 1723-1783*. Beirut: Khayat, 1966.ss. 131-133.
- Râfik, Abdülkerim: "Filistin fi El-Ahd El-Osmani." *el-Mevsuâtu'l-Filistiniye, el-Kısım es-Sani*. Beyrut: Hey'etü'l Mevsuâtu'l-Filistiniye, 1990.
- Raşid, Mehmed. *Tarih-i Raşid II*. İstanbul. y.y.
- Ridâ, Ahmed. *Mu'cemu Metni'l-Luga*. Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, 1958.
- Sâfi, Hâlid. "Huseyn Paşa Mekkî" *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye (silsiletü'd-dirâsâti'l-insâniyye)* 13/2 (Gaza 2005): 35-57.
- Steih, Abdalqader. *Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)*. İstanbul: Taş Mektep Yayın Atölyesi, 2017.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Mekke-i Mükerrreme Emîrleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.